

BOJKO BUČAR*

Slovenska zunanja politika med Evropo in Balkanom**

Naslov okrogle mize je provokativen. Predpostavlja, da Evropa nima Balkana in da Balkan ni Evropa. Zdi se, da je oboje napačno. Balkan je del Evrope – resda specifičen del. Gledano kulturno, civilizacijsko in politično, so razlike morda vendarle tolikšne, da lahko govorimo o različnih entitetah. In v tem smislu tudi o želji, da smo v eni ali drugi entiteti, kar pa ni odvisno zgolj od naših subjektivnih želja, temveč tudi od tistih objektivnih dejstev, ki sestavljajo kulturo, civilizacijo in politiko. Zakaj bi sicer mnogi menili, da se Evropa konča in Balkan začne na Karavankah, na Sotli, na Drini ali kjer koli drugje? Morda zato, ker so ta objektivna dejstva odvisna od subjektivnih dejanj in obnašanja, ki jih akterji – sami zase – težko pravilno ovrednotijo. Sami smo vedno le takšni, kot se drugim zdimo, da smo in le redko takšni, kot vidimo sami sebe.

Gledano z zunanjepolitičnega stališča je eden poglavitnih razlogov za razpad Jugoslavije prav želja prebivalstva, da zapusti napredne balkanske oblike političnega obnašanja, ki so zaradi razvoja tehnike in tehnologije, toda tudi človekovih pravic in demokracije, pričele precej zaostajati za zahodnoevropskim razvojem. Evropa je postala sinonim za Zahodno Evropo, natančneje rečeno za standard in blagostanje, do katerega so se tudi deli prebivalstva nekdanje Jugoslavije počutili upravičeni. Morda zveni ironično, da je notranjepolitična razprava o problemih med bogatim severom in revnim jugom, ki je pričela kazati na usodne razpoke v državi, uporabljala kategorialni aparat in argumente iz dialoga o novi mednarodnosposodarski ureditvi (NMGU) med razvitimi državami in gibanjem neuvrščenih. Predvsem Slovenija kot eden najrazvitejših delov nekdanje Jugoslavije je pričela zagovarjati politiko bega iz »kluba revnih« in približevanje bogati Evropi. Pot se je takrat še zdela postopna od članstva v Svetu Evrope (SE) preko članstva v Evropski coni svobodne trgovine (EFTA) do polnopravnega članstva v tedanji Evropski skupnosti (ES), današnji Evropski uniji (EU). Slovenija je za začetek zahtevala pristop k večini konvencij SE, na kar je takratna Jugoslavija celo še pristala, toda če bi pred padcem berlinskega zidu SE še pristal na polnopravno članstvo takratne Jugoslavije zaradi zgleđa vzhodnoevropskim državam, tega v spremenjenih okoliščinah ni bil več pripravljen storiti. Kot nepremostljiva ovira za polnopravno članstvo se je pokazala srbska politika do človekovih pravic predvsem na Kosovu ter splošna nepripravljenost do uvedbe večstrankarskega sistema na območju celotne države. Slovenija je tako postala prisiljena, da poskusi poiskati samostojno pot v Evropo.

Evropi pa ni bilo do tega, da sprejme nekdanjo Jugoslavijo po kosih v svoje vrste. Ni šlo predvsem za to, da se s tem poveča število kandidatov za pristop, ki bodo že tako in tako povzročili dodatne težave pri enakopravnem odločanju

* Dr. Rajko Bučar, docent na FDV

** Dnevi FDV 1994, Smelt Ljubljana

v združenju, temveč so se pojavili ekonomski pomisleki zaradi zmanjšanja obstoječega nacionalnega trga in vračila dolgov preminulega upnika, varnostni pomisleki glede možnosti izbruha državljanske vojne in vpliva na procese v nekdanji Sovjetski zvezi in politični pomisleki zaradi razpada neke države ter vpliva zahtev po samoodločbi narodov tudi v državah prave večstrankarske demokracije. Načelna podpora pravici narodov do samoodločbe kot sestavnemu delu visoko opevanih človekovih pravic je trčila ob interese držav v mednarodni skupnosti in Slovenija se je prvič ob podobi idealizirane Evrope srečala tudi z njeno realpolitično stranjo.

Ne da bi omalovaževali notranjepolitične dogodke v takratni Jugoslaviji in še posebej v mednarodni skupnosti, kaže vendarle poudariti, da je Slovenija, vsaj kar se mednarodne skupnosti tiče, ravnala preudarno in racionalno. Realnost zunanjega, od nje neodvisnega okolja, je terjala proučitev neznanega in prilagajanje obstoječemu stanju. Če je iz Balkana bilo moč oditi zgolj z orožjem, je bil vstop v mednarodno skupnost možen le z argumenti. Osamosvojitve je sicer res bila rezultat dejanskega stanja, toda priznanje države je terjalo kar nekaj prepričevanja in dokazovanja. V tistem času so se med drugim okoli takratnega »regionalnega« oz. republiškega zunanjega ministrstva zbrali številni poznavalci in strokovnjaki mednarodnih odnosov, ki so izdelovali in izdelali scenarije osamosvajanja in strategijo zunanje politike, kar je kasneje koristilo tako posameznim upravnim in strokovnim službam kot tudi politikom. Lahko bi tudi rekli, da je ad hoc analitična služba opravila tisti nujni temeljni pogoj, ki omogoča nemoteno delovanje strokovnih služb in na njem temelječih političnih odločitev. Ne zgolj zaradi tega – temveč tudi zaradi tega – je Slovenija postala relativno hitro priznana nova država v mednarodni skupnosti. V nasprotju z balkanskim načinom je tokrat ravnala evropsko.

Zmagoslavje osamosvojitve, naj bo še tako opravičljivo, pa vendarle preti, da se bo sprevrlo v pijanost, iz katere se lahko zbudimo tudi s hudim mačkom. V splošnem prerivanju ob razdelitve t.i. slovenske pogače – pa naj si gre za denacionalizacijo ali lastninjenje – v tekmovanju za oblastjo, močjo in denarjem, v brezkompromisnih strankarskih bojih, ki so postali edina zveličavna oblika demokracije celo do te mere, da se razporeditev politične moči ne loči več na oblast in opozicijo, temveč na delitev strankarskega obvladovanja vlade – podobno kot med frakcijskimi boji znotraj enopartijskega sistema – v vsem tem prerivanju, ki spominja na Balkan, je gotovo nekdo pozabil na evropsko državotvorno kategorijo nacionalnega interesa. Ne bi smeli pozabiti, da je Jugoslavija razpadla zaradi notranjih političnih bojov in ne morda zunanjih pritiskov. Ti so do polne veljave lahko prišli šele takrat, ko so to notranje razmere dopustile. Tudi podjetništvo v razmerah tržne ekonomije smo razumeli tako, kot da smo vsi podjetniki in je vse podjetje, da gre torej pri vsem le za vprašanje lastništva. In lastnik naj bi bil svoboden pri svojih odločitvah do te mere, da lahko končno podjetje tudi uniči. Izvirni greh je bil storjen takrat, ko smo tudi državo pričeli pojmovati kot podjetje. Prihaja čas, da se zavemo, da država ni podjetje in ni lastnina. Tako kot se uporabljajo v mednarodni skupnosti, bi morali razumeti pojme, kot so suverenost, vrhovnost, nacionalni interes in kar je še podobnih pojmov tesno vezanih na državotvornost, kot jo pozna Evropa. In ker je zunanja politika tesno povezana z notranjo politiko, slednja v prej navedenih razmerah prevzema primat. S tem pa slovenska zunanja politika, ki bi ji v prvi fazi osamosvojitve morda le očitali defenzivnost, domnevno zaradi prevelike porabe energije ob premišljenih oblikah odgovorov na dražljaje okolja prehaja v popolno blokado svojega delovanja. Blokada zunanje politike pa pomeni vsaj stagnacijo razvoja, če že pozabljamo na staro spoznanje, da je vsakršna stagnacija najverjetneje že zače-

tek konca nekega procesa. Zgodba o uspehu se tako še lahko sprevrže v bajko v uspehu. Prav po balkansko.

Od nekdanje zunanjepolitične strategije, katere cilji so bili v glavnem tudi doseženi, je zgolj nekje v zraku obvisela naša temeljna opredelitev za polnopravno članstvo v Evropski uniji (EU). Toda Evropa po padcu berlinskega zidu ni več ista kot pred tem. Če je pred tem neprestano v imenu človekovih pravic zahtevala od Vzhoda, da odpre svoje državne meje za prost pretok oseb, je po odprtju le-teh sama zaprla svoje meje. Znotraj nje pa so se pričele politične diskusije o tem, ali naj se procesi integracij širijo horizontalno z vključevanjem novih držav, ali pa naj se poglobljajo vertikalno brez širitve z novim članstvom. Do samih razprav je prišlo predvsem zaradi notranjepolitičnih razlogov in ne zaradi sprememb na Vzhodu, lahko rečemo tudi zaradi različnih interesov držav, kjer se je mešal strah pred posledicami izgube suverenosti in pred ekonomsko neupravičenostjo zastavljenega projekta povezovanja. Ob vseh teh razpravah se je pokazalo, kako občutljiv je način odločanja v takšni skupnosti, način, ki bi morda moral ob nadaljnji širitvi skupnosti utrpeti nekaj svoje demokratičnosti. Dodatno vprašanje se je postavilo ob razmišljanjih glede različne stopnje gospodarskega in družbenega razvoja držav, ker do zdaj – iz političnih razlogov – že sprejete najrevnejše države niso pokazale tistega razvoja in sposobnosti prilagajanja, ki se je od njih pričakoval, kar nujno vpliva na uspešnost projekta kot celote. Zato so države znotraj evropskih povezovalnih procesov postavile določene pogoje, predvsem ekonomske, za vstop novih držav v svoj klub bogatih. Toda ne smemo se slepiti, da družbeni razvoj, razvoj demokracije in politične kulture ne bodo igrali nobene vloge pri sprejemanju novih članic. Eno je sprejeti v svojo sredo nekaj bogatih držav s podobno zgodovino demokracije, ki zagotavlja določeno stabilnost, drugo pa so države, ki so pravkar doživele politične spremembe in katerih ekonomski in politični razvoj še nista odločena. Balkan je v Evropi in Evropa je na Balkanu.

Tudi zaradi naštetega je Evropa svoji periferiji ponudila posebne evropske sporazume, ki v svoji osnovi za meglene obljube o pogajanjih glede polnopravnega članstva zahteva vzajemnost v trgovinski menjavi. Cena pridruženega članstva je torej odprtje trgov in konkurenca z evropsko storilnostjo, torej njihovim kapitalom in znanjem. Tudi če je bila država onkraj železne zavesne med bolj razvitimi, je v naši terminologiji bila le zgolj kraljica na Betajnovi, ki ji dvig zavesne še ne omogoča enakopravne igre. Slovenija že ima določene izkušnje v prilagajanju svojega gospodarstva na spremenjene razmere. Po izgubi večine jugoslovanskega trga in preusmeritvi na evropski trg se je hvalila s tem, da ji je preusmeritev pomagala pri dvigu storilnosti. Vprašanje se postavlja, ali kazalci o zaposlenosti, gospodarski rasti in dvigu proizvodnje upravičujejo optimizem tudi pri morebitnem nadaljnjem prilagajanju, posebno še, dokler nismo končali s procesi lastninjenja. In vendar ostaja zahteva po sklenitvi sporazuma o pridruženem članstvu z Evropsko unijo najpomembnejša politična zahteva, kakor se zdi, čim prej in za vsako ceno. Kot da iz političnih razlogov od Jugoslavije podedovani preferencialni sporazum ni več v modi. Stran od Balkana, naj stane, kar hoče.

Ne glede torej, da nismo predvideli vseh ekonomskih posledic pridruženega članstva, kaj šele polnopravnega, so politični ali morda političnovarnostni razlogi tisti, zaradi katerih se nam splača storiti prav vse, da se na kakršen koli način pridružimo Evropi. Dlje kot traja trpljenje Bosne, bolj se kaže pravilna odločitev Slovenije, da je zapustila balkanski kotel. Norosti tamkajšnjega divjanja so zgolj ekstrapolacija norosti in mentalitete, ki smo jo občutili tudi v mirnem času. In ker morija še ne najde konca in ker je sreča v vojni lahko opoteča, se mora Slovenija

nujno nekako zavarovati, še posebno v razmerah embarga na uvoz orožja, ki je kot ukrep kolektivne varnosti s strani OZN pravzaprav omogočil nekaznovano divjanje na Balkanu. Ideja demilitarizacije Slovenije, ki je bila pred vojno leta 1991 ena od možnosti političnega ravnanja, je gotovo dokončno mrtva. Zunanji izraz tega je, da raziskave Mirovnega inštituta financira Ministrstvo za obrambo. Tudi za nevtralnost se zdi, da je izpolnila svoje poslanstvo in bo izginila v učbenike zgodovine. Največjo, četudi ne dokončno varnost, bi gotovo pomenilo članstvo v NATO paktu in logično je, da je tudi to ena od nespornih stalnic v zunanjepolitični usmeritvi Slovenije. Toda po zlomu Varšavskega pakta je pričel celo NATO pakt razmišljati o svoji vlogi in nalogi. Če je še v začetku petdesetih let preko Balkanskega pakta ponujal komunistični Jugoslaviji polnopravno članstvo in se je kasneje trudil za svojo razširitev na vse mogoče načine, si je po koncu sovjetske nevarnosti temeljito premislil. Vzhodnim oz. zahodnim sosedom je ponudil obliž v obliki Partnerstva za mir, pri čemer so vsi enaki – in to eni bolj kot drugi. Slovenija je od tega blaževega žegna imela vsaj to, da je ameriško vojaško delegacijo namestila kar v obrambnem ministrstvu, kar je gotovo pocenilo medsebojno nadzorovanje. Še vedno pa ostaja problem naše poroke v tem, da nas nevesta ne mara. Če torej ne zaupamo v kolektivno varnost OZN, niti v Konferenco o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE) in nas pri tem še NATO ne mara, nam bo pa morda le pomagala Zahodnoevropska unija (WEU), tako rekoč vojaško krilo Evropske unije (EU). In pot do nje vodi skozi članstvo v EU. Toda ne le da pot v EU ni tako lahka, kot bi si mi to želeli, skupna zunanja in varnostna politika EU se ni prav posebno izkazala pri primeru nekdanje Jugoslavije. In vendar se evropska opcija zdi privlačnejša od balkanske.

Slovenija se je ob vseh teh spremenjenih okoliščinah srečala še s prav predvidljivim problemom, t. i. grškim sindromom. Takoj ko je Makedonija v vsej svoji nezavidljivi situaciji pokazala možnosti svojega obstoja in takoj ko je to podprla tudi EU, si je Grčija kot članica EU v nasprotju z njeno politiko pričela prizadevati, da iz neodvisne suverene države naredi odvisno državo, če ji že ne more odreči obstoja. Na prvi pogled je zadeva precej neracionalna, še posebej če pomislimo, da je kamen spotike simbol sonca Filipa Makedonskega, ki so ga odkrili leta 1975 in se zaradi tega ne more primerjati s knežjim kamnom, ki je na slovenskih tolarških bonih povzročil negotovanje v Avstriji. Grki sicer ne odrekajo Makedoncem pravice do države, samo če se ne bo imenovala Makedonija, ki je samo in zgolj lahko zemljepisna enota Grčije. Naj jo torej preimenujejo v Vardar in prebivalci naj bodo Vardarjanci, če že nočejo biti Grki, Bolgari, Srbi ali Albanci. V imenu teh zahtev se lahko zapre meja in se lahko izvedejo vsi dovoljeni pritiski na sosednjo državo. In ne glede na to da je grška politika že v posmeh v skoraj vseh preostalih evropskih državah, je Grčija vendarle del EU in na podlagi svoje enakopravnosti lahko uveljavlja tudi svojo državno politiko. In to je Balkan v Evropi.

Slovenija po svoje žal nima Grčije za sosedo. Italija se ima namreč za mnogo pomembnejšega partnerja v EU. Z vso svojo gospodarsko močjo, ki je sicer v Sloveniji ni preveč občutiti, in politično močjo, ki pa jo še kako čutimo, sodi v tako imenovano prvotno šesterico Male Evrope. In po prvotni podpori Sloveniji, kar je hotela vnovčiti v tristranskem sporazumu s Hrvaško o položaju svoje manjšine, se je vendarle zadovoljila z razpadom sosednje regionalne sile, ki je zgodovinsko bila vedno njena geopolitična protiutež. Nato je tudi Italija obrnila ploščo. Zahtevala je revizijo Osimskih sporazumov, katerih predmet in cilj je bil določitev meje med državama, in ko je naletela na nerazumevanje pri lastnih zaveznikih, je zahtevo

zakrila s terjatvami do nepremičnin in s predkupno pravico do nepremičnin. V imenu evropskosti je izsilila obljubo po spremembi slovenske ustave, kar Grkom v primeru Makedonije še do danes ni uspelo, pričela je ponujati Slovencem italijansko državljanstvo, izvajati pritisk na slovensko manjšino, zahtevala večjo zaščito za svojo manjšino v Sloveniji in še bi lahko naštevali. In ob slovenski nepokorščini bo Sloveniji delala težave pri uresničevanju svoje zunanje politike, predvsem pri pogajanjih z EU in tudi druge. Njeni zavezniki pa so Sloveniji že dali vedeti, da sicer tovrstne politike ne odobravajo, da pa zaradi tega ne bodo kalili odnosov z Italijo. Česar morda niso povedali, je to, da bodo počakali, če se bosta morda kakšna korist in vzorec obnašanja izcimila tudi zanje. In tudi to je Balkan v Evropi, zaradi česar se lahko vprašamo, ali je takšna Evropa sploh še privlačna.

Seveda to niso vse spremenjene okoliščine, s katerimi se mora spopadati slovenska zunanja politika. Tu so še odprta vprašanja meja in druga vprašanja s Hrvaško, problem dolgov in druga vprašanja nasledstva nekdanje SFRJ, strategija uveljavljanja in razpoznavnosti Slovenije v svetu in še bi lahko naštevali. Toda ali smo na vse to pripravljeni, bodisi kot Evropejci ali vsaj kot Balkanci? Ko so pred časom zunanjemu ministrstvu odvzeli gospodarski del, smo lahko pričakovali nekatere težave in se spraševali, katera so tista vprašanja čiste politike, s katerimi se bo ukvarjalo okrnjeno zunanje ministrstvo, toda ali smo lahko zdaj zadovoljni, ko vidimo s kakšnimi nalogami se spopada?

Včasih se zdi, da Slovenija na vse te odzive odgovarja z več vzporednimi zunanjimi politikami: predsednika republike, predsednika vlade, zunanjega ministra in državnega zbora. Poleg tega pa tu in tam še kakšen minister podpiše kakšno mednarodno pogodbo, da o strankah in še kakšnih drugih subjektih niti ne govorimo. Vse to se dogaja tudi v drugih državah parlamentarne demokracije, le da so tam običajno politike usklajene. Pri nas pa ne le da posamezniki povedo, kaj si mislijo o svojih kolegih, temveč so celotne institucije med seboj na bojni nogi, kot da bi pripadale različnim državam. To pa ne zmanjšuje le ugleda Slovenije po svetu, temveč odpira tisti maneverski prostor, ki ga bo vsak pogajalec druge strani lahko spretno izkoristil. Usklajevanje zunanje politike v nekakšnem organu nacionalne varnosti po vzoru na ZDA ne pride v poštev zaradi tega, ker prihaja od nesprijemljivega predlagatelja, politiki pa si še vedno niso enotni v tem, ali potrebujemo novo strategijo zunanje politike ali ne. Eni jo odklanjajo zaradi tega, ker menijo, da je politika lahko nad zakoni, in drugi zaradi tega, ker lahko v odsotnosti skupne strategije uresničujejo svojo. In tretji je nočejo, ker ne razumejo, kaj bi z njo. Mi bi torej radi po balkansko v Evropo.

Kako naj se v takih razmerah obnaša naša diplomacija? Morda bi celo v teh razmerah lahko poiskali odgovore na zastavljene dileme, toda potrebovali bi vsaj močno analitično službo, ki bi teoretične odgovore prevajala v prakso. Četudi je balkanske izkušnje vedno treba selekcionirano povzemati, pa ne moremo mimo ugotovitve, da je bila v nekdanjem SIP-u (Sekretariat inostranih poslov) analitična služba eden od najpomembnejših in najbolj varovanih oddelkov. In spomnimo se, da Jugoslavija ni imela majhnega zunanjepolitičnega ugleda, prej bi lahko trdili, da je bil ta nesorazmerno velik. Prav evropski in čisto nič balkanski. Seveda je imel analitični oddelek različne naloge in v naši prestrašenosti pred zvito vrvjo se je že ob osamosvojitvi postavilo vprašanje, koliko tajnih služb naj ima Slovenija, kdo jih bo nadziral in čemu bodo služile. Močan analitični oddelek v zunanjem ministrstvu se je kar naenkrat zdel nepotreben, čeprav je ena od sprejemljivih in dogovorjenih nalog mednarodne diplomacije obveščanje, večino klasičnih obveščevalcev na terenu pa so že zamenjali analitiki v dobrih knjižnicah. Problema ne

moremo nikoli odpraviti tako, da se delamo, da ga ni, temveč le tako, da ga nadziramo in ga upravljamo. Ogroženi od sosedov, racionalno sprejemani od mednarodne skupnosti, bi se lahko vsaj spomnili naših dovčerajšnjih regionalnih zaveznikov, bi lahko izdelali alternativne strategije, ki temeljijo na realnih interesih v regiji in v univerzumu itn. Toda o tem in podobnih zadevah bi morali razmišljati in delati sami, saj nam bodo drugi ponudili vedno le tiste rešitve, ki bodo njim v korist, nam pa samo morda. Prav po balkansko.

In tako smo ostali na zunanjepolitičnem aparatu, ki bi moral poleg žgočih tekočih nalog opravljati še transmisijsko funkcijo med okoljem in sistemom – v bistveno spremenjenih okoliščinah in v radikalno spremenjenih delovnih razmerah. Za to pa je potreben visoko strokoven kader, ki ga v Evropi in svetu izobražujejo nalašč v ta namen. Toda kaj oni vedo, na Balkanu je vedno veljalo, da se na nogomet in zunanjo politiko razume prav vsak. Na začetku osamosvojitve je veljalo, da dobrih prepotrebniš kadrov ne moremo tratiti na izobraževanju, slabih pa se tako ne spleča izobraževati. K temu je gotovo treba prišteti še odpor uprave, ki ji dodatno izobraževanje pomeni dodatno delo in prav po človeško razume, da delo ni tisto, ki osvobaja. Zlovesče se slišijo južnokorejske izkušnje, da jim z njihovim prodorom v svet ni moglo uspjeti toliko časa, dokler niso po svetovnih standardih izobrazili svoje državne uprave ne glede na sposobnost njihove ekonomije in odsotnost demokratičnega sistema. Toda pri nas se napredek vendarle kaže. Tako nekoč kot danes velja prepričanje, da so diplomatske spretnosti enakomerno porazdeljene, toda nekoč je bilo za odhod v tujino zadosti, da si dobro poznal jezik predsednika svoje občine, danes pa se že zahteva znanje kakega tujega jezika in še računalniškega povrhu. Da pa ne bi bilo tako, kot da bi v razpisu za snažilko zahtevali dve roki in dve nogi zato, da lahko nemoteno opravlja svoj poklic, se zahteva še visoka izobrazba, pri čemer veterina ni prav nič v prednosti pred likovno akademijo. Neformalno velja, da je odločujoča pripadnost kateri od strank. Demokracija, razumljena kot omnipotenca strank, prav po balkansko zagotavlja strankarske politike v zunanjepolitičnem aparatu. Nasprotno se zdi, da po evropsko velja, da je zunanje ministrstvo vendarle eden od najpomembnejših državotvornih resorjev, ki je po svoje primerljiv zgolj z obrambnim in notranjim ministrstvom in je lahko le v funkciji državne politike. V razmerah slovenske majhnosti in njenega prehoda, bi se kazalo zavzeti za visoko strokoven, tj. ustrezno izobražen aparat, kjer civilni javni uslužbenci ne bi bili pripadniki strank, pač po vzoru na mnoge druge države in – v značilnih slovenskih razmerah – bi kazalo še od zunanjega ministra zahtevati, da deponira svojo člansko izkaznico, četudi je seveda ministrska funkcija v prvi vrsti ugledna politična funkcija. Toda – pogojno rečeno – državnopolitična in ne strankarskopolitična.

Poizkušali smo presojati slovensko zunanjo politiko v njenem odnosu med Evropo in Balkanom zgolj v nekaterih njenih elementih in pri tem nekako prišli do ugotovitve, da sta Balkan in Evropa stanje duha. Kam bomo krenili in kje se bomo znašli, bo v prvi vrsti odvisno od nas samih, upam si celo trditi – od naše politične kulture. V tem smislu je tudi v mednarodni skupnosti vsak svoje sreče grobar, mrhovinarji pa zgolj dokončajo neki proces in opravijo koristno funkcijo čiščenja okolja. Spomnimo se, naj bi razlika med živalskim svetom in človeško družbo bila v razumu, ki pa ga je treba uporabiti.